

УДК 351: 323.1

П. П. Мовчан,

аспірант кафедри глобалізації, євроінтеграції та управління національною безпекою, Національна академія державного управління при Президентові України

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНІ: ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

P. Movchan,

PhD student of globalization, European integration and national security management's department, National Academy of Public Administration under the President of Ukraine

STATE POLICY CONCERN NATIONAL IDENTITY IN UKRAINE: ORGANIZATIONAL-LEGAL ASPECTS

Розглянуто особливості чинників формування та реалізації державної політики у контексті консолідації українського суспільства. Здійснено детальний аналіз чинного вітчизняного законодавства щодо національної ідентичності у історичній ретроспективі. Доведено, що політичні інститути є не лише маркерами внутрішньополітичної боротьби, але й виступають детермінантами міждержавних відносин та характеру співпраці держав. Обґрунтовано, що політика держави щодо національної ідентичності має бути спрямована на збереження суспільної стабільності, повинна сприяти пошуку інтегративних компонентів суспільного розвитку, знімати з порядку денного надмірну політизацію історичних подій та попереджати загострення суспільних протиріч, узгоджувати регіональне бачення історичного минулого із загальнонаціональним.

Зазначається, що ставлення суспільства до подій та постатей минулого часто змінюється, найчастіше спільноти коригують своє ставлення для того, щоб мати можливість опертися на нього у вирішенні актуальних завдань сьогодення або реалізації проектів на майбутнє. Наголошується на важливій ролі та функціях політики пам'яті, яка здатна як сприяти консолідації суспільства навколо загальнозначущих історичних подій, так і збільшити розкол суспільства. Визначаються недоліки та перспективи покращення державного управління у цій сфері.

We consider specific factors in the formation and implementation of state policy in the context of consolidation of Ukrainian society. In addition, we did detailed analysis of the current domestic legislation on national identity in historical retrospective. In the article proved that, political institutions are not only markers of political struggle, but also often determinants of international relations and cooperation of nature. It was stressed, that the policy regarding national identity should be aimed at maintaining social stability, should contribute to finding integrative component of social development, remove from the agenda the excessive politicization of historical events and prevent aggravation of social contradictions, to coordinate a regional vision of national historical past.

It is reported that public attitudes to the events and personalities of the past changes frequently, most communities adjust their attitude in order to be able to rely on it in resolving the pressing problems of today or projects for the future. It is noted the important role and functions of the politics of memory that is able to both facilitate the consolidation of society around the universally historical events and increase the division of society. Identify gaps and improve the prospects for governance in this area are determined.

Ключові слова: громадянська ідентичність, державні інституції, державні органи влади, державна політика ідентичності, національна ідентичність, нація, політичні інститути.

Key words: the civic identity, government institutions, public authorities, public policy identity, national identity, nation, political institutions.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК З ВАЖЛИВИМИ НАУКОВИМИ ТА ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

В останні роки зміцнення національної ідентичності громадян України перетворилося на актуальну проблему. Суспільство охоплене загальною кризою ідентичності, наслідки якої впливають на можливості влади сприяти мобілізації громадян та їх консолідації для вирішення завдань стратегічного характеру. Актуальність теми обумовлена також відсутністю державної концепції щодо формування національної ідентичності, недостатньою кількістю теоретико-

методологічних праць із всебічним висвітленням та аналізом проблеми формування дієвої державної політики, спрямованої на розвиток української національної ідентичності, окресленням шляхів її впровадження.

Самоідентифікація українців значною мірою залежить від того, як держава структурована економічно і соціально, які має регіональні культурні особливості, які відмінності спостерігалися під час ключових історичних процесів, як виявлялася специфіка формування соціальних інститутів. І, зрештою, яким чином формується політика держави щодо національної ідентичності та якою, власне, є національна ідея?

Загалом ідентичність особистості має формуватися внаслідок: усвідомлення суспільного блага, цінностей суспільства; залученості у політичний процес, і, як наслідок, отожднення себе із суб'єктами політичного процесу, їх ідейно-змістовними позиціями; відмежування себе та своєї групи від носіїв іншої ідентичності; співвіднесення себе із державними інститутами та усвідомлення себе як суб'єкта політичного процесу [7, с. 73].

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ПРОБЛЕМАТИКОЮ ТА ВИЗНАЧЕННЯ НЕВИРІШЕНИХ РАНІШЕ ЧАСТИН ЗАГАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ

На сучасному етапі розвитку вітчизняної та зарубіжної науки проблеми формування та розвитку національної ідентичності є не лише пріоритетними напрямками дослідження, але й набувають нових форм та змістів наукових пошуків. Вони тісно пов'язані з загальними теоретико-практичними аспектами державотворення та інституціонального розвитку.

Так, окремі аспекти національної ідентичності є важливою складовою наукових рефлексій як зарубіжних (Р. Брубейкер, К. Вердері, Ю. Габермас, Е. Гелнер, Е. Гобсбаум, Л. Грінфелд, Д. Лангевіше, О. Малинова, Е. Сміт та ін.), так і вітчизняних (О. Антонюк, Г. Касьянов, А. Колодій, В. Кремень, В. Крисаченко, В. Лісовий, О. Майборода, Л. Нагорна, М. Розумний, М. Попович, Р. Шпорлюк та ін.) дослідників.

Поряд з цим сучасному науковому дискурсу бракує досліджень щодо необхідних теоретичних та прикладних передумов формування державної політики ідентичності.

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ (МЕТИ) СТАТТІ

Мета статті полягає у виявленні основних чинників сприяння зміцненню української національної ідентичності як необхідної основи для консолідації суспільства та формування дієвої державної політики у всіх сферах людського буття.

ВИКЛАД ОСНОВНИХ РЕЗУЛЬТАТІВ ТА ЇХ ОБГРУНТУВАННЯ

Сьогодні абсолютно аксіоматичним є твердження про безпосередній зв'язок державного будівництва та процесів формування національної самосвідомості. Так, держава постає своєрідним репрезентантом національної спільноти, її особливим інструментом, відображаючи та концентруючи пріоритетні цінності відповідної соціально-політичної спільноти, основні параметри її ціннісно-світоглядних вподобань. З іншого боку, вона постає потужним чинником формування національної ідентичності та, відповідно, модератором національної спільноти, насамперед, використовуючи політичні механізми інтеграції (на основі спільного громадянства), утверджуючи демократичний конституційно-правовий порядок.

Якщо представити інституціональну модель національної ідентичності як набір етнокультурних, політичних, економічних, цивілізаційних характеристик, то варто, мабуть, виявити відповідну кореляцію та зміст цих чинників, де держава мусить постати не лише в ролі своєрідного регулятора їх взаємодії. Вона має виступати активним учасником суспільних "спілкувань" та дебатів, принаймні до моменту досягнення необхідного рівня національної ідентичності, коли цей процес виявиться незворотним.

Після проголошення незалежності у 1991 р. Україна опинилася у пошуках власної ідентичності. Втім, важливо зазначити, що незалежна Україна не ідентифікувала себе як етнічна держава. Р. Шпорлюк слушно зазначав: "То була юрисдикція, територіальна та адміністративна одиниця, що,

за фактом, була правонаступницею Української ССР. Її громадяни були різного етнічного походження, володіючи різною мірою українською та російською, а також іншими мовами" [12].

Зовсім не випадково українське громадянство упродовж усіх років незалежності демонструвало протилежні політичні, соціальні та культурні настанови. Апелюючи до цього, науковці та й політики вживали визначення "розколоте" або "роз'єдане суспільство", мотивуючи тим, що у ньому поєднуються різні політичні, національні, соціокультурні, регіональні, релігійні, мовні відмінності, а також наявне неоднозначне бачення геополітичного майбутнього держави. Важливо наголосити при цьому, що ідентичність може бути як чинником консолідації, так і одним з джерел політичних конфліктів. Тому на початку становлення державності необхідно було розпочати процес формування громадянської ідентичності, яка б сприяла збереженню цілісності молодій державі, але цього зроблено не було. На рівні держави та її інституцій не було розроблено концепції формування громадянської ідентичності. Вона безпосередньо не ставала предметом серйозних наукових розвідок та соціологічних досліджень для вироблення певної стратегії. Щоправда, вже на початку розбудови незалежної держави почали з'являтися законодавчі документи, які визначили правовий зміст поняття "громадянства України", підстави і порядок його набуття та припинення, повноваження органів державної влади, що беруть участь у вирішенні питань громадянства України, порядок оскарження рішень з питань громадянства, дій чи бездіяльності органів державної влади, їх посадових і службових осіб [2, с. 3].

Закон України "Про громадянство України" (1991 р.) зафіксував, що: "Громадянство України визначає постійний правовий зв'язок особи та Української держави, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках" [2]. Однією з головних гарантій прав і свобод людини, яка закріплена законодавчо, виступає інститут відповідальності держави перед особою. Йдеться про встановлення механізму публічно-правової відповідальності, який передбачає її реалізацію і доступність для громадян. Це дає можливість зменшити тиск держави на суспільство і підвищити контроль за діями держави, рішеннями законодавчих і виконавчих органів влади та посадових осіб. Однак вже у новій редакції 2001 р. закону України "Про громадянство України" було випущено термін "постійний". Внаслідок цього упродовж тривалого часу інститут відповідальності держави перед особою не функціонував, що загострювало кризові явища.

У Конституції України встановлені гарантії мирного співіснування та розвитку громадян України всіх національностей шляхом сприяння консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (ст. 11) [3]. Значним доповненням до Конституції у питанні забезпечення етнокультурних прав став Закон України "Про національні меншини в Україні", яким держава гарантує усім громадянам рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості й самовиявлення. Забезпечуючи права осіб, які належать до національних меншин, держава виходить з того, що вони є невід'ємною частиною суспільства [4]. Однак зазначений Закон України містить занадто багато загальних положень і не конкретизує шляхи та інструменти забезпечення етнокультурних інтересів меншин.

До законодавчих актів, які гарантують реалізацію прав і свобод громадян України належать: "Декларація про державний суверенітет України", "Декларація прав національностей України", "Про громадянство України", "Про освіту", "Про свободу совісті та релігійні організації", "Про

біженців", "Про правовий статус іноземців". Важливими доповненнями виступають "Рамкова конвенція про захист національних меншин", "Європейська хартія регіональних мов або мов меншин", інші нормативно-правові акти та міжнародні договори, згода на обов'язковість дотримання яких надана Верховною Радою України.

Наявність великої кількості законодавчих актів ще не означає їх виконання і дотримання. Зокрема, законодавство щодо національних меншин тривалий час не змінювалося і носить декларативний характер. О. Майборода слушно зазначав: "Ми не знаємо пріоритетів багатьох меншин щодо їх етнічної і громадянської ідентичності. Це принципове питання, бо у демократичному суспільстві не має бути розмежувань, коли значна частина ставить етнічну ідентичність понад громадянську" [11].

Постанова Верховної Ради України "Про прийняття за основу проекту Закону України "Про внесення змін до деяких законів України щодо участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики, вирішенні питань місцевого значення" передбачала розроблення належного правового механізму реалізації громадянами своїх конституційних прав на участь в управлінні державними справами та вирішенні питань місцевого значення. Цей законопроект розроблено Міністерством юстиції на виконання доручення Кабінету Міністрів України від 2 квітня 2005 р. № 15285/1/1-05 (до доручення Президента України від 29 березня 2005 р. № 1-1/167) та Указу Президента України від 15 вересня 2005 р. № 1276 "Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики", в розвиток положень ст. 38 Конституції України з урахуванням Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № R(2001)19 від 6 грудня 2001 р. "Про участь громадян у місцевому публічному житті" та Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. № 1035. Врахування такого переліку документів навряд чи забезпечить реальну участь громадськості у формуванні та реалізації державної політики.

Крім цього повною мірою реалізувати своє право обговорювати та приймати закони й рішення загальнодержавного та місцевого значення громадянам України перешкоджає застаріле законодавство про референдуми, яке фактично блокує використання методів прямої демократії. Для взаємодії влади і громадянського суспільства у 2007 р. В. Ющенко створив Раду з питань розвитку громадянського суспільства громадськості. Однак вона так і не розпочала свою роботу. Друга спроба у січні 2012 р. також виявилася невдалою.

Таким чином, упродовж перших двох десятиліть незалежності у офіційних документах йшлося про "громадян", "громадянство", "громадськість", "національні меншості", "права і свободи громадян", "права національностей" і жодним чином не розглядалася "національна ідентичність". Крім того, не було створено спільного національного проекту, навколо якого могли б об'єднатися громадяни України. Замість цього виявилася тенденція спекулювати на трагедіях, формуючи відчуття спільності в біді [6].

У першій Стратегії національної безпеки України (затверджено Указом Президента України від 12 лютого 2007 р. № 105/2007) наголошувалося, що забезпечення національної єдності та соборності Української держави ускладнює низка негативних чинників, у тому числі "ціннісно-світоглядне розшарування українського суспільства, яке зумовлюється культурно-історичними відмінностями окремих регіонів України і поглиблюється внаслідок спекуляцій щодо цієї проблематики з боку певних внутрішньо- і зовнішньополітичних сил, зокрема екстремістського спрямування". Слушно зазначалося, що посилюється негативний зовнішній вплив на інформаційний простір України, що загрожує роз-

миванням суспільних цінностей і національної ідентичності [6]. Але у новій редакції Стратегії національної безпеки України (указ Президента України від 8 червня 2012 року № 389/2012) положення щодо зовнішніх впливів зникло.

Важливим механізмом формування національної ідентичності могла б стати державна стратегія гуманітарного розвитку України. Упродовж останнього десятиліття науковцями і політиками були підготовлені десятки "стратегій", "концепцій", "програм" гуманітарного розвитку, які не перетворилися на дієвий інструмент розвитку нації. Декларативно зазначалося, що вони формуються на загальнолюдських цінностях свободи, рівності, солідарності, терпимості, поваги до природи, спільного міжнародного обов'язку, сформульованих у Декларації Тисячоліття Організації Об'єднаних Націй, затвердженій резолюцією 55/2 Генеральної Асамблеї від 8 вересня 2000 р. А також враховують загальнонаціональні цінності українського суспільства такі, як: формування спільної ідентичності, політична стабільність, толерантність, соціальна справедливість, економічний і правовий захист людини [9].

Важливою інституцією у реалізації гуманітарної політики могла б стати Громадська гуманітарна рада при Президентові України, яка практично не функціонувала впродовж п'яти років. Для збереження ідентичності української нації, політичної і державної єдності України детермінантом виступає повноцінне функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя. Проте навіть за часи президентства В. Ющенка в державі не зазнав змін Закон України РСР "Про мови в Українській РСР".

Новообраний Президент України П. Порошенко слушно вважає, що після Революції Гідності українська мова стала одним із маркерів формування громадянської національної ідентичності [10].

У вересні 2011 р. було підготовлено проект Концепції загальнодержавної цільової соціальної програми патріотичного виховання населення на 2013—2017 рр., де зазначалося необхідність "... формування громадянської ідентичності, відчуття належності до рідної землі, народу; визнання духовної єдності поколінь та спільності культурної спадщини; утвердження почуття патріотизму, відданості у служінні Батьківщині" [5]. Серед основних причин гострої постановки проблеми патріотичного виховання громадян України автори Концепції назвали системну кризу ідентичності [5]. Проектом передбачалося, починаючи з 2013 р. щорічно виділяти 40 мільйонів гривень на патріотичне виховання населення з бюджету. Великий сумнів викликали і очікувані від реалізації проекту результати. Зокрема, згідно з проектом передбачені концепцією заходи мали збільшити кількість українців, що вважатимуть себе патріотами, з 31% у 2013 р. до 48% у 2017 р. [5]; кількість громадян, яка пишатиметься українською мовою, за 4 роки мала зрости з 17% до 35% тощо [5].

Натомість події осені — зими 2013—2014 рр., анексія Криму, війна на сході України з Росією, утвердження образу "ворога" спричинили сплеск патріотизму. Дедалі частіше у риторичі тодішнього кандидата в Президенти П. Порошенка звучав патріотизм як головний чинник громадянської ідентичності: "Не лише створення ефективної, мобільної, високопрофесійної армії, а й патріотичної" [8; 11]. Він підкреслював: "Сьогодні, як народ, ми єдині та могутні, як ніколи. Ворог, сильний, жорстокий, підступний, загартував і зцементував націю як ніхто. Той, хто хотів нас роз'єднати та послабити, ще більше об'єднав нас і зміцнив" [1].

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Отже, на нашу думку, після здобуття незалежності перед Україною постало завдання формування нової ідентичності, яка найкраще сприяла б процесам консолідації украї-

нського суспільства. Ціннісні пріоритети почали суттєво змінюватися у нестабільному, перехідному суспільстві, розмиваючи існуючу систему ідентичностей. Внаслідок змін державних, політичних та громадських інститутів а також соціальної реальності в цілому, сформована в попередні десятиріччя радянська ідентичність помітно деформувалася, однак продовжувала існувати. Тому маємо підстави зробити такі висновки:

1. Державна політика у сфері формування національної ідентичності була ситуативною, спонтанною і фрагментарною, носила маніпулятивний характер; концепції, стратегії, програми, які розроблялися, у більшості випадків не затверджувалися, або не реалізовувалися.

2. У масовій свідомості громадян України закріплювалось уявлення про "вторинність" гуманітарної сфери, нівелювалася гуманітарна складова державної політики. Деконцептуалізація, а також відсутність стратегічного документа, який би чітко окреслював орієнтири розвитку цієї важливої галузі, стимулювали хаотичні процеси в гуманітарному просторі країни, нескоординовану і недалекоглядну діяльність відомств, відповідальних за гуманітарну сферу, її "ручне" управління по "залишковому" принципу фінансування.

3. Політизація питань офіційної мови державних установ, міждержавних союзів, історичної пам'яті, культурної спадщини, інформаційної політики постають перешкодою для національного порозуміння та формування національної ідентичності.

4. Відсутність цілеспрямованої інформаційної підтримки культурних процесів у державі, які б посилювали і статус державної мови, і ефективну політику історичної пам'яті негативно вплинула і на формування національної ідентичності.

Перспективи подальших наукових розвідок полягають у дослідженні організаційно-правових та державно-управлінських засад побудови та впровадження державної політики ідентичності сучасної України, яка потребує вираженого поєднання етнічного, регіонального, державного компонентів ідентичності, формування у громадян України належності до єдиної спільноти і держави.

Література:

1. Порошенко П. Ворог як ніколи зцементував єдність українців / П. Порошенко [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/954564-poroshenko-vorog-sogodni-yak-nikoli-ztsementuvav-ednist-ukrajintstv.html>

2. Закон України "Про громадянство України" [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>

3. Закон України "Про національні меншини в Україні" [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>

4. Конституція України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/constitution>

5. Концепція Загальнодержавної цільової соціальної програми патріотичного виховання громадян на 2013—2017 роки [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.mon.gov.ua/images/files/kollegiy/21.doc

6. Кравчук, Кучма та Ющенко висловили солідарність з акціями протесту в Україні. 04.12.2013. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/859501-kravchuk-kuchma-ta-yuschenko-vislovilisolidarnist-z-aktsiyami-protestu-v-ukrajini.html>

7. Малинова О.Ю. Макрополитическая идентичность / О.Ю. Малинова // Политическая идентичность и политика идентичности в 2 т.: Т. 1. Идентичность как категория политической науки: словарь терминов и понятий / [отв. ред. И.С. Семененко]. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. — С. 76—77.

8. Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві / Аналітична доповідь. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. — 96 с.

9. Порошенко обіцяє зміцнити обороноздатність України 25.04.2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/911928-poroshenko-obitsyae-zmitsniti-oboronozdatnist-ukrajini.html>

10. Промова Президента України В. Ющенка перед Майданом 23 січня 2005 року // Україна молода. — 2005. — 25 січня.

11. Україна ризикує, зволікаючи із захистом прав кримських татар [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.civicua.org/news/view.html?q=1829399>

12. Шпорлюк Р. Роздуми про Україну після 1994 р.: дилеми національності / Р. Шпорлюк // Геррімен рев'ю. — 1994. — № 7—9. — С. 1.

References:

1. The official site of the news agency UNIAN (2014), "Poroshenko: The enemy has never ztsementuvav Ukrainian unity", available at: <http://www.unian.ua/politics/954564-poroshenko-vorog-sogodni-yak-nikoli-ztsementuvav-ednist-ukrajintstv.html> (Accessed 23 Aug 2014).

2. The Verkhovna Rada of Ukraine (2012), The Law of Ukraine "On citizenship of Ukraine", available at: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2235-14> (Accessed 12 Jan 2016).

3. The Verkhovna Rada of Ukraine (2012), The Law of Ukraine "On national minorities in Ukraine" available at: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2494-12> (Accessed 10 Jan 2016).

4. The official website of President of Ukraine (2014), "Constitution of Ukraine" available at: <http://www.president.gov.ua/documents/constitution> (Accessed 10 Jan 2016).

5. Cabinet of Ministers of Ukraine (2012), "The concept of the National Programme on patriotic education of citizens in the years 2013-2017" available at: www.mon.gov.ua/images/files/kollegiy/21.doc (Accessed 20 Dec 2015).

6. The official site of the news agency UNIAN (2013), "Kravchuk, Kuchma and Yushchenko expressed solidarity with protests in Ukraine" available at: <http://www.unian.ua/politics/859501-kravchuk-kuchma-ta-yuschenko-vislovilisolidarnist-z-aktsiyami-protestu-v-ukrajini.html> (Accessed 04 Dec 2013).

7. Malinova O. Ju. (2012), Makropoliticheseskaja identichnost' [Macropolicy identity], Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija, Moskva, Rossija.

8. National Academy of Sciences of Ukraine (2014), "Politychni mekhanizmy formuvannia hromadians'koi identychnosti v suchasnomu ukrains'komu suspil'stvi. Analitichna dopovid'" [Political mechanisms of civil identity in the modern Ukrainian society. The analytical report], Kyiv, Ukraine.

9. The official site of the news agency UNIAN (2014), "Poroshenko promises to strengthen the defense capability of Ukraine", available at: <http://www.unian.ua/politics/911928-poroshenko-obitsyae-zmitsniti-oboronozdatnist-ukrajini.html> (Accessed 24 Dec 2015).

10. Yushchenko, V.A. (2005), "Speech of the President of Ukraine Viktor Yushchenko Mайдan before January 23, 2005", Young Ukraine, 25 Jan, pp. 2—3.

11. Jahirov, O. S. (2013), "Ukraine risks by delaying the protection of the rights of Crimean Tatars", available at: <http://www.civicua.org/news/view.html?q=1829399> (Accessed 11 Dec 2015).

12. Shporliuk, R. (1994), "Rozdumy pro Ukrainu pislia 1994 r.: dylemy natsional'nosti", Herrimen rev'iu, vol. 7—9, pp. 1. *Стаття надійшла до редакції 18.01.2016 р.*